

Székely Gábor:

A politikus Gramsci

Bevezetőben el szeretném mondani: nem vagyok Gramsci-szakértő. Lehet, hogy ez csalódást fog kelteni a sorokban, de én azért vállaltam el ezt az előadást, mert tudomásom szerint Gramscival mint "a gyakorlat" politikusával és annak Komintern vonatkozásaival ebben a kis országban – mivel kevesen vagyunk nemzetközisek, történészek – én foglalkozom olyan súllyal, hogy erről valamit el tudok mondani.

Egy dologban van talán előnyöm kollegáimmal szemben, hogy én eljutottam a moszkvai Komintern archívumba is, ma a Marxizmus-Leninizmus Intézet Archívumának fondjai őrzik az anyagokat, ahol több ponton találtam dokumentumokat Gramsci különböző üléseken való részvételéről és megnyilatkozásairól, bár meg kell mondanom, hogy nagyon-nagyon keveset.

A Gramsci történeti irodalom rendkívül szűk. Mint politikus kevéssé ismert, mondhatnám azt is, hogy elsősorban filozófusgondolkodóként vonult be a társadalomtudományba. Személye – mondjuk – egy kicsit ködös, s ennek bizony több komoly oka is van. Az okok közül elsőnek említeném, hogy Gramsci olyan időszakban, 1921-től 1926-ig volt az Olasz Kommunista Párt egyik formálója, majd vezetője, főtitkára, amikor a párt politikája, mind politikai, mind taktikai szempont-

ból igen sok kívánnivalót hagyott maga után. Ezek részben az olasz valóság összetettségéből fakadtak, részben az olasz párt elhelyezkedéséből, szervezetenként a Kominternben betöltött helyéből, s nem utolsósorban a nemzetközi munkásmozgalom korabeli színvonalából. Elég összetett jelenségről, folyamatról van tehát szó. Mindezt figyelembe véve érdemes beszélni a politikus Gramsciról.

Gramsci valóban gondolkodó volt, teoretikusi értelemben, egyben azon politikusok közé tartozott, akik ha állásfoglalásaikban, célmegjelöléseikben – majd látni fogjuk – nem is mindig találták meg a megfelelő megoldást, megközelítést, kiindulópontjaik alapja mindig az volt, amit Lenin unos-untalan hangsúlyozott: az adott konkrét történelmi helyzet.

Gramsci mint politikus is ezt a konkrét történelmi helyzetet elemezte, ebből vonta le következtetéseit. Tehát Gramsci megnyilvánulásait tanulmányozva egyértelműen az állapítható meg, hogy sem gyakorlatában, sem eszmerendszerében nem volt dogmatikus. Akár a filozófus, akár pedig a politikus Gramsciról lesz később szó, ezt remélem látni fogják, nem ebben rejlettek ma már egyszerűen megállapítható, de korántsem színvonalatlan tévedései.

Bevezetőnek még egy megjegyzést engedjenek meg. Azért is örültem e meghívásnak, mert úgy érzem, napjainkban a politikus Gramsciról a tudományos közéletben meglehetősen furcsa értékelésekkel találkozhatunk. Két évvel ezelőtt Freudenbergen – ez az NSZK-ban van –, a Friedrich Ebert Stiftung Oktatási Központjába hívtak meg egy kerekasztal-beszélgetésre, melynek témaköre a "Polgári liberalizmus és a munkásmozgalom" volt. A vitában résztvevő olaszok Gramsci portréja egy liberális Gramscit mutatott, aki mintegy előfutára volt a Togliatti féle újdemokraciának /1936/ és szemben állt a sztálini önkénnyel és dogmatizmussal. Olyan Gramscit, aki előfutára, sőt részben előkészítője volt az eurokommunizmusnak, részben pedig a néppárti OKP felfogásnak. S ha megállapítjuk, hogy az utóbbinak valóban voltak meglehetősen egyértelmű jelei Gramsci életművében, a liberalizmusnak nyomát sem találhatjuk.

Kaptam egy ígéretet, hogy könyvem, melynek címe: "A Komintern és a fasizmus" néhányan átnézik. Ebben meglehetősen bőségesen ismertetem a Kommunista Internacionálé fasizmus koncepciójának alakulását az ezzel összefüggő szervezet-történeti részt is.

Tehát a különböző antifasiszta kampányokat, a fasizmus meghatározások keletkezését, ki mikor, hogyan mit mondott a fasizmusról Gramscitól kezdve Togliattin át egészen a Giulio

Aquila néven publikáló Sas Gyuláig. Mivel e könyvet ismertnek tekintetem, amikor készültem az előadásra, előbb úgy gondoltam, nem térek ki a már leírtakra. Ugyanakkor egyetemi gyakorlatomból eléggé meggyőződhettem arról, hogy ilyen hiú reményekkel nem szabad felállni a katedrára – ezért könyvem Gramscival foglalkozó részeit nagyon röviden megpróbálom beiktatni.

Természetesen szeretném – ha valakit tényleg érdekelne e téma bővebben – ha a könyvet is megnézné. Van ugyan benne egy iszonyúan unalmas szervezettörténeti rész, de az elmélet-történeti vonatkozások követése nem okoz nagyobb nehézséget. Szeretném hangsúlyozni, itt nem a 30-as évekről van szó, tehát a VII. Kongresszus előzményeiről és utóéletéről, ami meglehetősen közismert. A könyv 1920-tól kíséri figyelemmel a történeteket és 1929-cel zárja le a témakör tárgyalását. Tehát kifejezetten az olasz fasizmus és a korai német nemzetiszocialista mozgalom problematikája található meg benne és ennek megfelelően a háború ellenes és antifasiszta szervezetek formálódása.

Mivel első előadó vagyok néhány bevezető gondolatot kell elmondanom Gramsciról. Az 1960-as 1970-es években rendkívül favorizált gondolkodó volt Európában: Közép-Európában és Nyugat-Európában. A 80-as évekre mintha ez abba maradt volna. Úgy tűnik Gramsci kiment a divatból – együtt az eurokommuniz-

mussal, illetve a liberalizmus hanyatlásával. /Ezekhez, mint már utaltam rá, nem sok köze volt Gramscinak – mint ahogyan Togliattinak sem – csak annyiban mutatható ki összefüggés, hogy mindkettejükénél, de hangsúlyozottabban és következetesebben Gramscinál, egyértelműen kimutatható a dogmatizmus elvetése, a szektásság meghaladása./ Aggodalomra még sincs okunk, mert Gramsci 1891-ben született és így, könnyen kiszámítható, 1991-ben – azaz két év múlva – lesz 100 éves születésének évfordulója. 1991-ben, hagyományainkhoz híven, bőven lesz szó Gramsciról: a filozófia elemzésekben, a történettudományi munkákban egyaránt. Igaz már ma is nagy mennyiségben áll rendelkezésünkre jól-rosszul válogatott, publikált magyar nyelvű anyag Gramscitól, de azt hiszem, hogy az egész életmű publikálásától még igen-igen messze vagyunk. Tehát valahogy úgy néz ki a helyzet e téren, hogy Gramsci volt és lesz.

Antonio Gramsci 1891-ben született és meglehetősen fiatalon, már 1913-ben belép az Olasz Szocialista Pártba. Gramsci a szocialista pártnak egy rendkívül sajátos periódusában csatlakozik a szervezethez. Ez az az időszak, amikor kirobban a világháború és éles vita bontakozik ki a pártban a háborúba való belépésről. Ez az az időszak, amikor még Mussolini a szocialista párt kiemelkedő alakja, lapjának szerkesztője. Végülis a párt különböző irányvonalai, ebben az időszakban, a háborúba való belépés, nem belépés vitában válnak való-

ban korszerű szocialista párttá és dől el tulajdonképpen az, hogy a párttagság irányzatai milyen törésvonalak mentén különülnek el egymástól.

A második impulzus, ami Gramscit éppúgy érinti, mint a párt egészét, Zimervald és Kienthal /1915, 1916/, a konferencia, ahol a mind markánsabbá váló baloldal előtt fejtik ki a bolsevikok a háború polgárháborúvá változtatásának koncepcióját, s érvelnek a "szociálszoviniszta" irányzattal való szakítás elkerülhetetlensége mellett. Az olasz pártot megosztja e vita, s kimutathatóan hat Gramscira. Olyannyira hat, hogy 1917 végén, az októberi forradalom utáni hetekben, amikor Gramsci részt vesz azon a 20 szocialista vezetőből álló firenzei tanácskozáson, amelyen felvetik, mégpedig nagyon karakterisztikusan, a bolsevik példa követését, Gramsci egyértelműen a kisebbséget jelentő baloldalt támogatja.

Ezen a tanácskozáson döntés nem születik, mert éppen a centrum, a Serrati vezette úgynevezett többségi irányzat képviselői megakadályozzák azt – elkerülendő a szakadást a baloldalhoz képest is törpe minoritást jelentő jobbszárnyal. /Serrati ekkor a legbefolyásosabb szocialista vezető a párt baloldalán./ Az olasz munkásmozgalomban kialakult helyzet érdekessége, s különbsége a német és más pártokkal szemben, hogy a centrum baloldali, nem revizionista centrum, tehát

marxizáló, bizonyos értelemben marxizmust követő centrum, míg a jobboldal ekkor még nem jegecesedik ki – ez is egy érdekesség és eltérés, hiszen a legtöbb európai pártban a jobboldal jelenik meg legmarkánsabban többségi irányzatként, s a baloldalon keletkezik, majd válik ki egy szűk, legalábbis a jobboldalhoz képest nem túl nagylétszámú centrum.

Nem kis mértékben Serrati politikai hatásának tulajdonítható legalábbis az elkülönülés e formája, az olasz fejlődés sajátos útja, a munkásmozgalom helyzete, szerepe, akár a némettől, akár a franciától lényegesen eltérő volta, ami a baloldal erejének volt alapja.

Gramsci ezekben a vitákban még alkotóan nem vesz részt. Elsősorban követi a vitákat, állást foglal. Írásaiban a proletár diktatúra elismerése mellett érvel, mégpedig meglehetősen mereven, aminek meg vannak az okai. Mégpedig az, hogy ez a baloldal, amit Gramsci is támogat, egyértelműen a proletár forradalom és a bolsevikok követésének a talaján áll. E baloldal azonban nem differenciálatlan és ez érződik már Gramscinál a korai munkákban is – s a különbségek gyökere az olasz valóság különféle szférája érzékelésében gyökerezett. Gramscinál politika-történetileg igen lényeges momentum, hogy 1919-ben Torinóban ő alapítja meg az "Új rend" /Ordine Nuovo/ című lapot, ami nem egyszerűen lap, mint ahogyan a korszak Olaszor

szágában a lapok jó része nem egyszerűen újság, hanem egy, bizonyos irányzat, egy bizonyos politikai csoportosulás képviselője, kifejeződése. S itt mindjárt példát is találhatunk a baloldal irányzataira, mert Olaszországban két nagy tekintélyű baloldali, mégpedig forradalmi; prekommunista lap jelenik meg: az "Új rend" és mellette a Szovjet, /Il Soviet/ amit Amadeo Bordiga szerkeszt. Ennek a két lapnak az összehasonlítása, cikkeinek összevetése mindjárt mutatja azt a megközelítésbeli különbséget, ami az egyszerű, nagyon kemény radikális politikus – ez Amadeo Bordiga, aki az 1921 januárjában megalakult, kommunista párt főtitkára lesz – egy alternatívákban gondolkodó és alternatívákat felvető, s nem ritkán a kemény törésekre, szakításokra nem vállalkozó Gramsci és csoportja között már ekkor egyértelműen kimutatható. /Az életút további részét 1924-ig, a Komintern V. kongresszusáig szeretném követni: gyakorlatilag eddig tart ugyanis Gramsci Kominternbeli tevékenysége./

Még egy dolgot elmondanék, ami – úgy érzem – lényeges, bár kétségtelenül a "magánszférájába" tartozik Gramsci életében: fiatal korától kezdve Gramsci beteges ember fizikailag. Egészségi állapota hullámzik, paralitikus panaszai vannak, ami annyira súlyosbodik, hogy a 20-as évek elejére már emlékezetkiesései és letargikus időszakai is vannak. Gramsci ennek tudatában politikus, ismeri saját fizikai korlátait, s azt is,

hogy ez döntéseiben befolyásolhatja. S valóban kimutathatóak. Politikai lépéseit, főleg egy olyan időszakban fogja e tényező befolyásolni, amikor vezető szerepet kellett vállalnia. Erre azonban majd csak később fog sor kerülni. Ami döntően befolyásolja ekkor a történéseket, az a következő: a firenzei találkozó 1917 novemberében azzal zárul, hogy a baloldal nem tudja a szocialista többséget képviselő vezetőket maga mögé állítani a proletár forradalom programjával. Ennek megfelelően a későbbi időszakban, egészen 1920 végéig az olasz szocialista pártban a fő téma a Kommunista Internacionáléhoz csatlakozás, vagy nem csatlakozás kérdése. Pontosabban e csatlakozás feltételei és formái. 1920-ig, mert 1920-ban volt a Komintern II. kongresszusa, amikor elfogadták a Kommunista Internacionáléban való felvétel feltételeit /21 pont/, amelyek pontosan megszabták, hogy ki lehet tagja a világpártnak és ki nem, és ami a leglényegesebb, bizonyos embereket /a jobboldal prominens képviselőit/ név szerint is megjelöltek, s e nevek között szerepelt Turatinak a neve, aki a jobboldali szocialista irányzatnak volt a képviselője.

Olaszországban a Komintern ugyanis 1920 nyarán el akarta magát határolni a jobboldali-szociáldemokráciától, így az olasz többségi jobboldali irányzattal. Itt kell egy kis szervezettörténeti kitérőt tennünk. Mi volt ugyanis a helyzet ekkor a nemzetközi munkásmozgalomban?

A nemzetközi munkásmozgalom fő jellemzője az volt, hogy a II. Internacionálé, amely szervezetében még egyesítette a munkásmozgalom mindhárom irányzatát, felbomlik 1914-ben, a háború kirobbanásakor. Az Internacionáléban már a századfordulótól formálódó, az első világháború idején szervezetileg is markánsan elkülönülő irányzatok külön csoportokra, sőt pártokra szakadnak. Kialakul a jobboldal, van egy centrum és van a baloldal. Ez a három csoport a háború idején már kezdi kialakítani nemzetközi kapcsolatait is, majd a háborút követő hónapokban kezdeményezik új Internacionáléjukat.

Elsőnek 1919. februárjában, Bernben a jobboldal hirdeti meg saját platformját, mely kizárja a centristák jórészét és a baloldalt teljes egészében. Ez a szervezet létre is jön, úgy hívják, hogy Munkás- és Szocialista Internacionálé. Még ugyanabban az évben a kommunisták, a baloldal létrehozza a Kommunista /vagy III./ Internacionálét. S azt mondják ki, hogy e szervezetbe csak olyanok tartozhatnak, akik a proletárforradalmat elismerik, tehát elismerik az osztályharcot, a proletárdiktatúrát, s ha még nem is teljesen egyértelműen, de szervezeti-alapul megközelítik a demokratikus centralizmust.

A két irányzat között ott marad egy irányzat, akiket centristáknak neveznek, s akik nem akarnak létrehozni külön nemzetközi szervezetet. Úgy vélik, hogy feladatuk munkálkodni

a régi, II. Internacionálé mindenkit átfogó kereteinek a helyreállításán. A proletár internacionalizmust hangsúlyozva érvelnek egy "mindenkit átfogó internacionálé" újjászervezése mellett – elhatárolva magukat a "saját burzsoáziájukat támogató" jobboldaltól és a "proletárdiktatúrát" hirdető baloldaltól egyaránt. /A magyar mozgalomra nagy hatással lévő ausztromarxizmus ideológiája volt az irányzat elméleti alapja, melynek legtekintélyesebb képviselői: Friedrich Adler, Otto Bauer. A centrista irányzat fő teoretikusai viszont a német Karl Kautsky, és Rudolf Hilferding, akiről gondolom azért tanultak, mert közgazdász volt./

Az olasz mozgalomban Serrati ezt a centrista irányzatot képviseli, Turati pedig a jobboldalt, Gramsci és Bordiga gyedig a Kominternhez csatlakozást sürgető baloldalt. A lényeg az hogy 1920-ban, amikor a Kommunistá Internacionálé II. Kongresszusán megszabják a csatlakozás feltételeit, akkor Olaszországban egy rendkívül érdekes helyzet alakul ki, amelyet úgy neveztek hogy gyárfoglaló mozgalom. A gyárfoglaló mozgalom értékelése mind a mai napig rendkívül különböző interpretációkkal vegyül az olasz történeti irodalomban, s ezen túl is. A baloldal, közvetlenül az események után azzal marasztalja el majdan a gyárfoglaló mozgalommal szembeni fenntartásokat, illetve a mozgalmat támogató kommunistákat és a szocialista centrumot, hogy egy nem megfelelő eszközt támogat-

tak egy forradalmi helyzetben. A gyárfoglaló mozgalom ugyanis elbukott. Nem kétséges azonban hogy a gyárfoglaló mozgalom veresége az olasz politikai életre és különösen a baloldal formálódására rendkívül mély benyomást gyakorolt.

Mi volt a következtetés, amit levontak ebből? Ebből – a baloldal forradalmi szárnyán – azt a következtetést vonták le, hogy azért nem járt sikerrel a "forradalmi helyzet" kihasználása, mert nem volt forradalmi párt, mert nem volt meg az élcsapat, a tiszta ideológia, s ennek lett következménye a vereséget előidéző határozatlanság és passzivitás. Mindez egyúttal elősegítette a különféle irányzatoknak agyszétválását, határozottabbá válását. A Kominternhez való csatlakozás rendezését is ebben az összefüggésben sürgette a baloldal, Pontosabban – s ebben már Gramscinak is komoly szerepe volt – hogy mindinkább felismerték annak a szükségességét, hogy egyértelművé kell tenni a Kominternhez való csatlakozást.

Ugyanis az volt a helyzet, hogy az olasz szocialista párt tulajdonképpen tagja volt a Kominternek. Még a Komintern II. kongresszusa előtt bejelentették, hogy csatlakozni kívánnak az Internacionáléhoz. Csakhogy, mint arról már szó volt, a Komintern II. kongresszusán kimondták, hogy ilyen és ilyen alapelvek elfogadása feltétele a Kominternhez tartozásnak. Továbbá még egy olasz szempontból is nagyon lényeges dolog, ami

befolyásolta a szocialista párton belül kibontakozott küzdelmet – egyértelműen arra törekedtek, hogy egy országból csak egy szervezet legyen tagja a Kominternnek.

Gramsci egyértelműen arra számított, hogy amennyiben felvetik a Kominternhez csatlakozást és szavazásra kerül sor az OSZP kongresszusán vagy az OSZP fórumain, a tagság illetve a képviselők jelentős része a Kominternhez való csatlakozás mellett fog dönteni. Egyértelműen erre számított Gramsci – és a Komintern vezetői is. Két okuk is volt erre. Az egyik – a külső – ok az volt, hogy Németországban ezekben a hónapokban zajlott le e vita, s végül a centristák nagy többsége csatlakozott a Kominternhez, illetve egyesült a német kommunista párttal.

Ebben az időszakban folyik a francia szocialista pártban is a vita, amelyből már ekkor lehetett látni, hogy a többség hozza létre a francia kommunista pártot, ahogyan ez történt is.

A livornoi kongresszuson azonban mindennek az ellenkezője történt. Togliatti jóval később jellemzi egyik írásában nagyon egyszerűen és tömören a helyzetet: az Olasz Kommunista Párt "a szektásság jegyében jött létre", – s valóban, ez így is történt.

A livornoi kongresszus után egy rendkívül érdekes helyzet alakult ki, ami a Komintern értékítéleteit is befolyásolja, s nem kevésbé, bár korántsem olyan látványosan Gramsciét.

A nemzetközi munkásmozgalomba éppen egy olyan fordulat indul, ami e szektássággal szemben mutat megoldást, mégpedig az egységfront politikának a felvetésével. Tulajdonképpen az egész livornoi kongresszus csatlakozik ahhoz a vitához – s éppen ezért lesz szinte másodlagos nemzetközileg maga a kongresszus, amely a németországi márciusi akció elő- illetve utótörténetével függ össze. Ennek lényege, hogy a német párt 1921 januárjában kiadta egységfront téziseit, melynek célja a "tőke támadása" /ez azt jelentette, hogy az 1918-1919-es forradalmaktól terhes időszakban kiharcolt vívmányokkal szemben napirendre kerültek a bércsökkenések, a munkaintenzivikálás stb./ Németországban elsőnek ismerték fel, hogy e támadás elleni fellépés érdekében létrehozható a kommunista, a szociáldemokrata és egyéb irányzatok összefogása, az egységfront.

Az egységfronttal szemben azonban egy radikális megoldás is körvonalazódik a tőke támadása ellen. Sokan úgy értékelik, nem kevesen a Kominternben is, hogy ezzel új forradalmi hullám kezdődik. Így az egész egységfront elleni irányvona-

lat támogatja a Kominternben a vezetésének egy része – csak egy része, de ez a csoport olyan támogatókra talál, mint a Zinovjev, a Kommunista Internacionálé elnöke, s részben Buharin is – igaz élesen ellenük érvel Karl Radek, a Komintern befolyásos németországi megbízottja.

Közép-Németországban fegyveres felkelésre kerül sor, s ez bizonyítja a taktika hibás voltát. Lenin követeli az egységfront politika helyreállítását, felújítását és azt mondja a Komintern III. kongresszusa előtt készített tervezetében, hogy aki nem ismeri el rövid határidőn belül kötelező érvényűnek az egységfront-politikát, azt ki kell zárni a kommunista pártból. A kongresszuson azonban nem fogadják el az egységfrontot, s csak a kongresszus után kerül ismét előtérbe az irányzat.

Az egységfront politika a későbbiekben jelentős szerepet fog betölteni Gramsci politikai pályafutásában – lényegében ezzel összefüggésben fog a pártban többségre szert tenni az a politikai irányvonal, amelyet már a Komintern II. kongresszusa, tehát a felvételi feltételek megfogalmazásakor Lenin az egyedüli helyes forradalmi irányzatként jellemezett: a torinói, Gramsci, Togliatti, Umberto Terracini és Angelo Tasca vezette csoport és lapja a *L'Ordine Nuovo* irányvonala. /Már most megjegyzem azonban – e csoport akkor, tehát 1920-ban,

valóban a legszínvonalasabb, s bár korántsem homogén, de következetesen forradalmi volt, ugyanakkor a lehetséges szövetségesek irányába nyitott – ellentétben a Bordiga vezette többség zárt, szektás jellegével./ Az egységfront politika kominternbeli kibontakozásakor azonban még korántsem tartozott e csoport a lenini elképzelések egyértelmű támogatói közé.

Annak ugyanis, hogy Lenin a Komintern III. kongresszusán nem tudta elérni eredeti célját, azt, hogy az egységfrontot általános irányvonalként fogadja el a kongresszus, nem kis szerepe volt, hogy Moszkvában ismét megjelent a szocialista párt küldöttsége. A delegációt vezető Lazzari élesen elítélte a Bordiga vezette kommunista párt "anarchista fantáziálását", mind pedig a szocialista jobboldal /Turati, D'Aragona/ "reformista illúzióit". A lényegre azonban Lazzari nem volt hajlandó, arra, amihez a Komintern a szocialista párt felvételét kötötte /tehát itt a Komintern hajlandó lett volna kivételt tenni, azaz eltekinteni eredeti ajánlásától – ez nem lett volna egyedüli eset egyébként–, hogy egy országból két szervezetet is tagjának ismer el/, a jobboldaliak kizárására. E lépés mintegy igazolta Bordiga álláspontját a tárgyalások reménytelenségéről, s nem kevésbé Gramsci ettől nem sokban különböző véleményét, illetve költői kérdésének jogosságát: "Hogyan bízhatnak a tömegek még abban a pártban, amely

egész politikai tevékenységét nyöszörgésekre korlátozza és szerinte csak az a feladata, hogy képviselői a parlamentben "gyönyörű" beszédeket mondhassanak?" – írja 1921 júniusában, közvetlenül a Komintern III. kongresszusa előtt.

Az olasz kommunisták és szocialisták szembenállása mindenképpen felerősítette azt az ellenállást, melyet a német párt tanúsított ekkor az egységfront politikával szemben, s nem kétséges, hogy ez hozzájárult annak időleges háttérbeszorulásához.

Nem kétséges továbbá, s talán nem is független az előzőektől, hogy éppen ez az időszak, amikor a Kominternben először felmerül az olasz kommunista pártvezetés átalakításának gondolata – mégpedig oly módon, hogy Bordiga helyére Gramscit kívánják állítani. A kialakult helyzetről meglehetősen részletesen számol be Paolo Spriano párttörténetének I. kötetében – jelezve egyben azokat a Bordiga és Gramsci közötti lényeges különbségeket, melyek e törekvéseket érthetővé tették. Ami az első pillanatra nem teljesen világos, az Gramsci merev elzárkózása s az, ahogyan Bordiga védelmére kel, hangsúlyozva annak népszerűségét, tartva a párt válságától. /A jelenet 1921 őszétől 1924 augusztusáig még többször megismétlődik: Gramsci keményen bírálja Bordigát, annak szektásságát, mely a párt elszigetelődéséhez vezet, ugyanakkor mindannyiszor

elhárítja a pártvezetés vállalását. Hogy ne kelljen visszatérni e kérdésre, mely végül is a főtitkárság vállalásával zárult, le kell szögezni: bár a Komintern véleménye mindannyiszor megalapozott volt – s ez sajnos meglehetősen gyorsan beigazolódtott, ahogyan azt Gramsci is elismerte –, a beszélgetések nem a legszerencsésebb körülmények között folytak. Gramsci egyik fő "rábeszélője" az a Rákosi Mátyás volt /1921-1922-ben a Komintern egyik titkára/, akivel nem rokonszenvezett – főleg erőszakossága, s korántsem szerény, kioktató modora, s végül, ez talán ma furcsán hangzik, de megértő állásfoglalása miatt a szocialisták balszárnya iránt./

1922-ben, tehát amikor komoly formában felmerül Gramsci főtitkári kinevezése, vagy megválasztása /e kettő különbségéről és egyezéséről érdemes lenne hosszabban értekezni, ugyanis a korabeli történészek ismeretében érdekes képet kaphatnánk, mely meglehetősen különbözne mai "elfogadott" normáinktól, viszont – legalábbis 1924-1925-ig – a gyakorlat igazolta a megoldások életképességét, értelmességét/ Gramsci úgy tűnik, kifejezetten politikai megfontolásokból nem fogadja el a megbízást. Nem fogadja el, holott 1924 márciusában – ezt később maga írja Scoccimarronak és Togliattinak – már ekkor a kommunista párt többsége mögé állt volna. S Gramsci itt már kétségtelenül elsősorban politikus: Kordigát támogatja, de nem azért mintha teljes mértékben egyetértene elveivel. Attól tart,

hogy ő, azaz Gramsci, ha helyesebben látja is korának valóságát, mint pártvezető – más szempontból – nem lenne alkalmasabb nála. /Hogy melyek lehettek ezek a szempontok, erről Gramsci sohasem nyilatkozott. Csak sejthetjük, hogy egészségi állapotáról lehetett szó./

Szinte zárjelben kívánkozik a megjegyzés: ekkor a Komintern sürgető követelésével szemben, azaz a szocialistákkal való egyesülés ellen érvelt Gramsci éppúgy, mint Kordiga. /Ekkor, 1922-ben, a Komintern IV. kongresszusán – hiszen telik az idő, s ezért ugrottunk egy évet – a fasizmus hatalomra jutásának hírére a Komintern most már kötelezte a kommunista pártot az egyesülésre a szocialistákkal. Felismerték ugyanis, hogy a fasizmus nem egyszerűen az egyik polgári kormány felváltása egy másikkal, ahogyan azt például Olaszországban legtöbbször vélték, hanem e kormányzatoknál lényegesen kedvezőtlenebb helyzetet teremt a munkásmozgalom számára – tekintet nélkül pártjainak irányzatára.

S itt álljunk meg egy pillanatra. Nézzük meg a panorámát, amely a Komintern IV. Kongresszusán az olasz kérdés kapcsán elének tárul. Mindenekelőtt szembetűnő, hogy Gramsci álláspontja a Komintern IV. kongresszusa idején nem sokban tért el Kordigáétól. Gramsci ugyanakkor hasznosabbnak vélte, ha nem ellenkeznek a szocialistákkal való egyesüléssel, amit a Komintern rájuk kényszerített, míg Bordigáék a passzivitás

mellett voltak, de azzal nem értett egyet ő sem. A kongresszus plénumán és a bizottságokban folyó vitákban a Bordiga vezette többséggel szemben, a Komintern irányvonala mellett így csak a Tasca-Graziadei-csoport lépett fel, s ők sem következetesen. Gramsci helyzete bonyolult volt. Fenntartásai voltak a többséggel szemben, és külön nézeteltérése Bordigával, aki nem nézte jó szemmel Gramsci befolyásának növekedését: ugyanakkor Tascáékat élesen elítélte, jobboldali opportunistáknak minősítette őket.

Az olasz kérdéssel foglalkozó szűkebb bizottság november 13-án és 15-én ülésezett. Itt Gramsci a többségekkel együtt az egyesülés ellen érvelt, mondván: az Olasz Szocialista Párt mögött nincsenek tömegek. Zinovjev, a bolgár Hriszto Kabakcsiev, Zetkin, Trockij és Buharin határozottan visszautasították ezt az érvelést. Bordiga és Gramsci összhangjának végül is az vetett véget, hogy az Ok/b/P küldöttsége /Lenin, Trockij, Zinovjev, Radek és Buharin aláírással/ levélben szólította fel őket, hogy vessék alá magukat a bizottság többsége által elfogadott határozatnak. A kongresszuson tegyenek olyan nyilatkozatot, hogy bár ellenzik az egyesülést, határozat esetén mégis alávetik magukat a többség akaratának. Bordiga végül is a kongresszus utolsó napján, Zinovjevnek az olasz helyzetről tartott referátuma után, ebben az értelemben nyilatkozott, hangsúlyozva az egység feltétlen szükségességét. Külön nyilatkozatot tett Graziadei és Serrati is.

Joggal feltételezhetnénk, hogy az OKP három irányzatának nézeteltérései mögött az olaszországi helyzet és ezen belül a fasizmus jelentőségének eltérő értékelése húzódott meg. A kongresszus jegyzőkönyvét tanulmányozva azonban ennek nyomát is alig találjuk. Mauro Scoccimarro, Gramsci híve, a többség nevében bírálta Graziadeit: Tasca a szakszervezeti vitában az egész párt nevében lényegében visszautasította a fasiszta szakszervezetekben végzendő munka gondolatát. Graziadei, aki a VB beszámolójához szólt hozzá, elsősorban annak bizonyításával volt elfoglalva, hogy a többség nem hajtja végre a Komintern határozatait.

Gramsci nem fejtette ki álláspontját a kongresszuson. A kongresszus bulletinjében /Der Bolschewik/ lapozva azonban megtalálhatjuk egyik cikkét, amelynél érdemes megállni. Gramsci, mintegy korábbi fasizmus-elemzéseit összefoglalva, a következő tényezőkre vezeti vissza a fasizmus kialakulását és hatalomra jutását:

- 1./ Az olasz burzsoázia, tekintettel a munkásmozgalom megnövekedett súlyára és veszélyességére, 1920 nyarán felmondta azt a szövetséget, amely a múlt század végén, illetve a század elején fennállott, és amelynek célja a feudális és félf feudális osztályok hatalmának ellensúlyozása volt.

- 2./ A burzsoázia a munkásosztály ellenében kiegyezett a feudálisokkal és a militaristákkal /Giolitti "kiegyezés"-kormány 1920 júniusában/ és a homeopátiás kezelés helyett a sebészeti beavatkozás mellett döntött. Ennek gyakorlati megvalósítását készítette elő a fasiszta szervezetek felfegyverzése és a leszerelt tiszteknek a rohamosztagokhoz irányítása négyötöd fizetéssel.
- 3./ A fasizmus annak következtében tehetett szert tömegbázisra, hogy a szocialista párt elhanyagolta a parasztságot, holott 156 képviselőjéből 110-et, 2500 városi választmányi tagjából 2000-et neki köszönhetett.
- 4./ A szocialista pártnak a fasisztákkal Livorno után történt megegyezése "volt az oka, hogy a reakcióval való szembeszállás e gyenge kísérlete vereséget szenvedett."

Gramscinak ez a fasizmus-értékelése közelebb áll Bordiga felfogásához, mint Radek elemzéséhez. Ez a közelítés elsősorban a fasizmus funkciójának megítélésében mutatkozik meg. Gramsci, akárcsak Bordiga, a fasizmusban az egyesült reakció képviselőjét látta és nem az uralkodó osztály legreakciósabb elemeinek diktatúráját. Ennek megfelelően Gramsci is lebecsülte a fasizmus hatalomra jutásának veszélyét, úgy vélte,

hogy csupán az egyik burzsoá kormánynak egy másikkal való felcsereléséről van szó. Mint cikke végén írta: "Mussolini egy tollvonással hódította meg az olasz kormányt, ahogyan VIII. Károly a XV. században, a nápolyi trónra lépésekor. Ebben a könnyedségben azonban már megtalálhatók, ha rejtve is, az olasz burzsoázia új kormánya és egész kormányapparátusa felbomlásának csírái."

Gramsci álláspontjának vizsgálatánál azonban két dolgot mindenképpen figyelembe kell vennünk. Először, hogy elemzése nem általában a fasizmus keletkezésére, hanem 1922 második felének a fasizmusára vonatkoztak. Egy olyan időszakra amikor a fasizmus már felszámolta agrárjellegét, s a nagytőke támogatását elnyerve tört a hatalomra. Ekkor valóban képviselte az "egyesült reakciót." Csupán néhány jel utalt a későbbi alapos fordulatra. Másodszor, hogy Gramsci a kongresszus idején még mindent elkövetett Bordiga védelmére, így megfogalmazásai visszafogottabbak: pl. "a fasizmus elleni harc" helyett – korábbi cikkeivel ellentétben – "a reakcióval szembeni ellenállás" kifejezést használta.

Ha a politikus Gramsciról is beszélünk fasizmus értékelésének egy sajátos elméleti, az olasz irodalomban /itt két alapmunka szerzőjét, Aldo Agostit és a már említett Sprianot említem/ egyértelműen túlértékelt és felnagyított vo-

nását azért ismertetni kell. Gramsci ugyanis egyike volt azoknak, akik egyértelműen hangsúlyozták a fasizmus tömegbázisának, mégpedig kispolgári tömegbázisának a jelentőségét. /Ezzel több írása is foglalkozik a magyar nyelven közreadottá Politikai írások. 1916-1926. c. kötetben/. Nem kétséges azonban, hogy nem jut el addig, mint Radek, aki ezt regisztrálva a kommunista párt "szövetségi politikájának" bővítését javasolja, s már ekkor ennek módozatait is kimunkálja. Inkább az figyelhető meg, hogy a fasizmus hatalomra jutásával csökken Gramsci és Bordiga ellentéte egy lényeges, a történelem által eldöntött nézeteltérés kapcsán: Gramsci ugyanis már korábban azt állította, hogy Mussolini, s vele a fasizmus hatalomra juthat Olaszországban, míg Bordiga ezt nem tartotta elképzelhetőnek. /Nyilvánvaló, hogy a Marcia su Roma, a római menetelés után e nézeteltérés jelentősége elenyészett./

S talán még egy momentum: Az olasz delegáció helyzetértékelésével a Komintern IV. kongresszusán Lenin is elégedetlen volt... Október 25-én Gramscival, majd november 1-jén, tehát három nappal a Marcia su Roma, után Bombaccival, Graziadeivel, Bordigával és más olasz kongresszusi küldöttekkel folytatott megbeszélést. Két dologra hívta fel a figyelmüket: a fasizmus, illetve a fasiszta fordulat lebecsülésének veszélyességére és a demokratikus jogok védelmének fontosságára. Ez utóbbival kapcsolatban kiemelte, hogy a munkásosztály a

demokratikus jogokért vívott harcban csak abban az esetben érhet el sikereket, ha meg tudja nyerni más társadalmi rétegek támogatását is. Az olasz kommunistákkal folytatott beszélgetés bizonyára nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a súlyosan beteg Lenin rádöbbsen: a nemzetközi kommunista mozgalomban még nem képesek alkalmazni a Komintern III. kongresszusán "A kommunista pártok szervezeti felépítéséről, munkájuk módszereiről és tartalmáról" elfogadott téziseket. Ezt egyrészt a dokumentum hibájának tulajdonította, másrészt, és itt utalt az olasz kommunistákra – a pártok politikai értetlenségével, és ami ebből következett, téves helyzetértékelésével magyarázta. Amint mondotta: "A határozat túlságosan orosz: az oroszországi tapasztalatokat tükrözi vissza, ezért a külföldiek számára teljesen érthetetlen, a külföldiek pedig nem érhetik be azzal, hogy a falra akasztják, mint valami szentképet, és imádkoznak előtte. Ezzel semmit sem lehet elérni. Külföldi elvtársainknak át kell venniük az orosz tapasztalatok egy részét. Hogy miképpen fog ez végbemenni, azt én nem tudom. Talán nagy szolgálatot tesznek majd nekünk például az olasz fasiszták, megmagyarázva az olaszoknak, hogy még nem elég felvilágosultak, és hogy hazájuk még nincs bebiztosítva a feketeszázak ellen. Lehet, hogy ez igen hasznos lesz."

Lenin teljes mértékben egyetértett a szocialista és a kommunista párt egyesülésének gondolatával: ennek szükségességé-

gét éppen a fasizmus hatalomra jutásával indokolta. Trockij számára november 25-én diktált feljegyzésében a következőt olvashatjuk: "Ami Bordigát illeti, nagyon tanácsolom az Ön javaslatának elfogadását, hogy Központi Bizottságunk forduljon levéllel az olaszküldöttekhez és határozottan javasolja az Ön által megjelölt taktikát. Ellenkező esetben a legutóbbi események rendkívüli károkat fognak okozni az olasz kommunistáknak a jövőben."

Hogy mire vonatkozott Trockij javaslata, azt lehet sejteni – Gramsci azonban ellenállt a felkérésnek most is.

Még nem volt róla szó, pedig rendkívül fontos Gramsci 1922 májusától Moszkvában él: Ő az olasz párt képviselője a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságában. Többen, s magam is úgy vélem, hogy ez a másfél éves moszkvai munka rendkívül jelentős Gramsci politikai pályájának szempontjából. Maga a funkció a következőket jelentette: minden párt kiküldte képviselőjét Moszkvába, hogy vegyen részt a Világpárt döntéseinek kimunkálásában. Az eredeti elképzelés az volt, hogy a pártok legrátermettebb, legképzettebb képviselői kerülnek ki, a gyakorlat azonban nem mindig ez volt. Több esetben a hazai pártvezetés az ellenzék vezetőitől kívánt megszabadulni ily módon. Gramsci esetében mindkettőről szó lehetett. A moszkvai

tartózkodás ugyanakkor – ahogyan ezt későbbi írásaiban maga is jelzi – egy szélesebb, valóban nemzetközi horizont feltárulását biztosította számára. Aki ismeri politikai írásait, tudhatja: Gramsci korábban is rendkívül nagy szerepet tulajdonított a nemzeti és a nemzetközi összefüggésének – ez a meggyőződése Moszkvában csak megerősödött. /Anélkül azonban, hogy érzékenysége a nemzeti sajátosságok iránt csökkent volna./

Meg kell jegyezmem, hogy Gramsci a Komintern történetének egy rendkívül szerencsés periódusában, alkotó periódusában volt Moszkvában: az egységfront és a munkás-paraszt kormány stratégiájának kimunkálása volt ekkor a napirenden. Egy minden korábbinál rugalmasabb, valóban tömegpolitika kidolgozása.

Kevésbé ismert, de tény, hogy Gramsci részese volt a Kominternben a legszélesebb egységfront, tulajdonképpen egy népfront /bár e kifejezést ekkor még nem használták/ létrehozását célul kitűző, a Komintern és a Profintern /ez utóbbi a Vörös Szakszervezeti Internacionálé rövidített elnevezése volt/ Akcióbizottságának, melyet a Komintern IV. kongresszusa után hoztak létre az antifasiszta akciók nemzetközi kezdeményezésére. Az első üléstől, a jegyzőkönyv szerint, Gramsci is részt vett a bizottságban. Érdekes módon, de tulajdonképpen

érthetően Gramsci a bizottságban amellett érvelt, hogy az akciók súlypontját az olasz fasizmus elleni fellépésekre kell helyezni – másokkal szemben, akik a formálódó, még a hatalomra nem jutott, itt elsősorban a német nácikról volt szó – mozgalmak elleni fellépésben láttak nagyobb lehetőséget.

Nem kétséges azonban, hogy Gramsci ettől az időszaktól a fasizmus elleni akciók egyik központi alakja a Kominternben, amiről korántsem nyilvános publikációi tanúskodnak. A moszkvai Komintern Archívumban található jegyzőkönyvek egyikében például van egy határozat, amely Radeket és Gramscit bízza meg azzal, hogy – kettős magyar vonatkozás következik – írjanak levelet a Varga Jenő által vezetett berlini Irodának /ez a Komintern információs részlege volt, melyet a közgazdász Varga Jenő hozott létre Lenin javaslatára, még 1921-ben/, s kérjék fel az ott tevékenykedő "e munkával kapcsolatban szóba került" elvtársat egy fasizmusról összeállítandó szöveggyűjtemény elkészítésére. Giulo Aquiláról volt szó, azaz Sas Gyuláról, aki bár a szöveggyűjteményt nem készítette el, de megírta az olasz fasizmusról szóló első könyvet, mely több nyelven is napvilágot látott 1923-ban. Gramsci – egy másik irat szerint – konkrétabb megbízást kapott a Komintern VB Elnökségének 1923. május 4-i ülésén: az olasz fasizmusról kellett készítenie összeállítást az igen jelentős, szinte kongresszussal felérő Komintern kibővített VB III. plénuma számára.

Magán a plénumon kemény összecsapásra került sor, melyből Gramsci sem maradt ki. A már frakciókra bomlott olasz párt többségi irányvonalát képviselő Gramsci, Scoccimarro és Terracini felszólalásában azt fejtegette, hogy a fasizmus uralmát hamarosan forradalmi válság fogja megszakítani. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy a párt fő feladata továbbra is "tisztaságának" megőrzése, erőgyűjtés az elkövetkezendő időszak forradalmi harcaira. Az olaszországi helyzetet alapvetően tévesen jellemezték. "Az a helyzet, amelyet a fasiszta kormányzat idézett elő, objektíve jóval kedvezőbb a kommunisták tevékenysége szempontjából, mint a korábbi."

A szocialistákkal való együttműködést ezen az alapon jóval határozottabban utasították el, mint ahogyan az a plenáris üléseken elmondottakból gondolható volt. A bizottsági ülések vitájából kitűnik, hogy nemcsak az egységfront ellen volt kifogása a többségnek, hanem ellenezte a két párt egyesítését is. Gramsci a következőkkel indokolta álláspontjukat: "Nem szeretnénk, ha Olaszországban ugyanaz történne, mint Magyarországon, hogy az egyesülés következtében a forradalmi hullám közeledtekor ugyanazt tegyük, amit a magyar elvtársak tettek és amiről ők maguk is úgy vélekednek, hogy nem volt teljesen helyes. Olaszországban ma ugyanolyan a helyzet. A fasiszta kormányzat periódusát követően a proletariátus döntő harcainak periódusába lépünk, a hatalom kivívásának időszaká-

ba. Ez a periódus a többé-kevésbé távoli jövőben beköszönt. Nehéz megmondani, hogyan fog alakulni az olaszországi helyzet közvetlenül a hatalom megragadásáig, de feltételezni lehet, hogy a fasizmus felbomlása a proletariátus hatalomért folytatott döntő harcának kezdetét jelenti."

Nem kétséges, hogy itt inkább a teoretikus, mint a politikus Gramsci szólal meg. Vagy talán mégsem? Mindenesetre nehéz megállapítani, hogy az a Gramsci, aki meglepő tisztsággal elemzi az olasz társadalom osztály- és rétegstruktúráját, s ennek területi változatait az országon belül /természetesen hagyományosan a fő téma az Észak és Dél ellentétes fejlődése/, hogyan tévedhetett ekkorát a fasizmus elemzése, pontosabban annak várható következményei kapcsán.

Talán utolsónak nézzük meg az egyik legérdekesebb helyzetet, mely 1924-ből való.

A már védekező pozícióban levő Bordiga, a Komintern V. kongresszusán /1924. június - július/ a fasizmus kapcsán a következőket fejti ki: "A kommunista pártnak hangsúlyoznia kell önálló szerepét, amely az olaszországi helyzetből ered, és a következő jelszót kell kiadnia: "A meglévő antifasiszta ellenzéki csoportok likvidálása és felváltása a kommunista mozgalom direkt és nyílt akciójával."

Bordiga a kongresszuson az OKP kisebbségét alkotó baloldali csoportot képviselte. Álláspontja a szélsőséget jelentette.

Az OKP mások két irányzata nem fejtette ki véleményét a fasizmus és az antifaszista harc kapcsán. A szintén kisebbségi Tasca-csoport visszavonulóban volt, elsősorban arra törekedett – Tasca ezt közölte is Togliattival és Rákosival –, hogy elősegítse a párt egységének helyreállítását. Jelentkezett ilyen törekvés a Gramsci vezette többségi irányzatnál is. A nevesebb kommunista vezetők közül egyedül Gramsci tartózkodott Olaszországban. Az ő írásaiban akkoriban szintén megfigyelhető az ingadozás, sőt annál valamivel több. 1924 áprilisában, tehát jóval a Kominternben bekövetkezett fordulat után publikálta "A ma és a holnap kérdései" című cikkét a L'Ordine Nuovóban /15. szám/. Ebben három pontban foglalja össze koncepcióját: 1. A pártnak nem a pusztulásra kell felkészülnie /likvidátorság/, hanem a helyzetnek megfelelő tömegpolitika folytatására. 2. "Dolgozzunk a proletariátus politikai egységéért." 3. Határozzuk meg konkrétan, hogy mit jelent Olaszországban a munkás-paraszt kormány jelszava: e jelszó nemzeti, politikai lényegét kell megadnunk, s ez csak úgy történhet meg, ha alaposan megvizsgáljuk a paraszti tömegek legégetőbb, legéletbevágóbb problémáit, elsősorban tehát azokat a sajátos problémák amelyeket a "Dél" általános kérdéseiben foglaltunk

össze." A Matteotti-gyilkosság után azonban már az alkotmányos ellenzékkel szembeni fellépést is sürgette. A fasizmusban ekkor a "fegyveres diktatúrát" látta a legjelentősebbnek, az egységfrontban pedig a munkásosztály kommunista vezetés alá vonásának a lehetőségét. A munkás-paraszt kormányról, mint az átmenet lehetséges uralmi formájáról, egy szót sem ejtett.

Gramsci álláspontja természetesen nem azonos sem a Zinovjev, sem a Bordiga által kifejtett koncepcióval: az ellenzékkel való együttműködést nem elvből utasítja el. Csupán úgy vél, hogy az ellenzék tehetetlensége és minden konkrét akciótól való elzárkózása el fogja taszítani a demokratikus fordulatot követelő tömegeket, illetve ahogyan azt egy későbbi cikkében megfogalmazta, azt fogja eredményezni, hogy "a munkásosztály mind nagyobb része kezd meggyőződni arról, hogy az ellenzéki blokk nem más, mint félfasizmus, amely csupán meg akarja reformálni a fasizmust, szelídebb formát kíván adni a fasiszta diktatúrának..." A kommunista párt, amely az első napokban támogatta az ellenzékot, mindezt természetesen nem vállalhatta. Más kérdés, hogy a politikai helyzet alakulását Gramsci bizonyos mértékben túlzott optimizmussal szemlélte – legalábbis ami a kormány fennmaradásának lehetőségeit illeti. Feltételezte, hogy amint a kispolgárság elfordul a fasizmustól, a Mussolini-kormány egyetlen lehetősége, hogy mint katonai diktatúra tartsa fenn ideig-óráig önmagát. Ez pe-

dig végső soron a fasiszta mozgalom felbomlásához fog vezetni, anélkül, hogy a rendszer lényege megváltozna. Mindebből pedig már adódott egy téves következtetés: "Bármilyen színezete lenne is egy parlamentáris úton létrejött kormánynak, az nem lenne más, mint Mussolini kormányának valamiféle átmázolása, vagy egy úgynevezett demokratikus kormány hatalomra jutása /ami egyébként nagyon nehezen képzelhető el/. A munkásosztálynak semmi biztosítéka nem lenne arra, hogy a kapitalista állam által engedélyezett kereteken belül megóvja legegységesebb jogait és érdekeit, ameddig ezeket az erőket /ti. a fasiszta erőit/ el nem pusztítják."

Gramsci e megfontolásainak az elemzése már túlmutat vállalt témaköröm. A politikus Gramsci hamarosan meghaladja gyakorlatában, immár az OKP főtitkáráként e pozíciót.

Az olasz pártban kialakult feszültségek csak lassan oldódtak. Gramsci, a Komintern nyomására – ezt könyvemben részletesen leírom – végül is vállalja a főtitkári tisztséget, s 1926 januárjában az OKP lyoni kongresszusára elkészíti téziseit, melyben az elkövetkezendő időszakban programmá váló megfontolások szerepelnek: munkás-paraszt szövetség az egységfront alapján, valamennyi antifasiszta erő összefogása, a fasiszta jelenségének és a fasiszta politikai rendszer differenciált elemzése. A kongresszus 70 küldöttéből e progra-

mot 60 fogadta el – a pártvezetőségben pedig helyet kapott Scoccimarro, Togliatti, Tasca és Grieco mellett a szocialista jobboldallal ekkor már szembefordult Serrati és befolyásos híve, Maffi is.

Gramsci politikai munkájának kibontakozására azonban már nem kerülhetett sor – az 1926. november 5-i kivételes törvény elfogadása után, a totális fasiszta diktatúra kiépítésének első napjaiban, november 8-án letartóztatják.

Talán végül még megemlíthető: Mussolininek nem csupán a börtönfüzetein dolgozó Gramsci volt kellemetlen, hanem az illegális mozgalommal kapcsolatot tartó, a kegyelmet mindannyiszor visszautasító politikus is, aki haláláig jelképezte hazai szellemi ellenállás mellett a gyakorlati antifasiszta küzdelmet is.